

SÜNNETÜ'L-CÂHİLİYYE

Dr. Mehmet APAYDIN
KURAMER

Her insan olaylar karşısında kendisini sınırlayan fiziksel, biyolojik, sosyal ve psikolojik etkilere rağmen diğerlerinden farklı davranışlar sergiler. Bu davranışlar, sosyal çevrenin de etkisiyle zaman içinde bir hayat tarzına dönüşür. Bazı insanların olaylar karşısında gösterdikleri sabır, metânet ve fetânet gibi üstün meziyetler diğerlerinin dikkatini çeker. Onların yapıp ettikleri örnek alındıkça o toplumda belli davranış birliktelikleri ortaya çıkar. Düz bir arazide akan suyun zamanla belli kanallar oluşturarak nehirler oluşturması gibi insanların davranış kalıpları da birbirleriyle uyumlu hale gelerek belli hayat tarzlarına dönüşürler. Böylece, her yeni nesil kendi tabiatına yakın bulduğu tarzı benimseyip belli bir seyr-i sülûk oluşturur.

Câhiliyye Arapları, sahip oldukları genetik özelliklerin yanında, yaşadıkları coğrafyanın zorluklarından da kaynaklanan sebeplerle bireysel ve başına buyruk hareket etmek yerine, hayatlarını

kabile boyutlarında gruplar halinde sürdürürlerdi. Bu gruplar, Arabistan coğrafyasındaki kıt kaynakları mümkün olduğu kadar verimli kullanabilmek için birlikte hareket etmek zorundaydılar. Uyumlu bir birliktelik için ataları tarafından tecrübe edilmiş davranışları aynen tekrar etme ihtiyacı hissediyorlardı. Onların yapıp ettiklerine ters düşen davranışlar ise kınanıyor, hatta cezalandırılıyordu.

Toplumsal hafızanın yaşattığı bu davranış kalıplarına “sünnet”, bu kalıpları tatbik ederek belli bir hayat tarzı oluşturmuş olan insanların üzerindeki örneklige de “sîret” denilmiştir.¹ Bu yaklaşıma göre sîret bir “yaşam siyaseti” olarak da tanımlanabilir. Bu açıdan bakıldığında Batılı bir araştırmacının “sünnet” ve “sîret”in politik karakterine vurgu yapması anlamlıdır.²

Sünnet kelimesi Arapça “سنن” kökünden türemiş bir isimdir.³ Kök anlamı itibariyle “çığır açmak”, “bir şeyi ilk defa yapmak”, “bir şeyi belirlemek”, “kural

haline getirmek” gibi anlamlarda kullanılır.⁵ İsim olarak “öncekilerin açtığı yol”, “işlek yol”, “sîret”⁶ ve “tabiat” gibi anlamlara gelir. “Sünnet” kelimesi Câhiliyye kültüründe ise “atalardan intikal eden örf ve âdetler”i kastetmek için kullanılmıştır.⁷

“Câhiliyye sünneti” anlamına gelen “سنة” ifadesi muhtemelen ilk defa şu hadislerde kullanılmıştır: “عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّ النَّبِيَّ ، قَالَ: أَبْغَضَ النَّاسَ إِلَى اللَّهِ ، ثَلَاثَةً: مُلْجِدٌ فِي الْحَرَمِ، وَمُبْتَغٍ فِي الْإِسْلَامِ سُنَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ، وَمُطَلِّبٌ دَمَ امْرَأَةٍ بِغَيْرِ حَقِّ”⁸, “İbn ‘Abbâs’tan [nakledildiğine göre] Nebî (s.a.v.) şöyle dedi: ‘Allah’ın en çok kızdığı insanlar şu üç gruptur: Harem’deki mülhid, müslüman iken Câhiliyye sünnetini arzulayan ve haksız yere kanını dökmek için bir kimsenin peşine düşen.’”⁸ “ثَلَاثَةٌ مِنْ سُنَّةِ الْجَاهِلِيَّةِ: النَّيَاحَةُ، وَصَنْعَةُ الطَّعَامِ، وَأَنْ تَبَيْتَ الْمَرْأَةَ فِي أَهْلِ”⁹, “Üç şey Câhiliyye sünnetindedir: [Ölünün ardından] bağırmak, [Ölünün ardından] yemek yapıp [dağıtmak], ölünün evinde kadının yanında başka bir kadının gecelemesi.”⁹ “Sünnetü’l-Câhiliyye” terkinin olumsuz davranış örneklerine işaret etmek üzere kullanıldığı başka rivâyetler de bulunmaktadır.¹⁰ Bu rivâyetlerin bazı tariklerinde “سنة الجاهلية” ifadesi yerine “أمر الجاهلية”, “Câhiliyye işi, âdeti” ifadesi geçer.¹¹ Burada “سنة” kavramının karşılığında “أمر”in kullanılmış olması, Asr-ı Saadet döneminde “sünnet” kavramının sadece Hz. Peygamber’in sünnetiyle sınırlı bir anlam ifade etmediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Kur’ân-ı Kerim’de hem “sünnet” hem de “câhiliyye” kelimeleri konumuz açısından benzer anlamlara gelecek şekilde birkaç ayette geçer. “Sünnet” kelimesiyle “لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ وَقَدْ خَلَتْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ”¹², “Önceki milletlerin (helâkine dair Allah’ın) kanunu geçmiş iken onlar buna (Kur’âna) inanmazlar.”¹² “وَمَا مَنَّ النَّاسُ أَنْ يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَىٰ وَيَسْتَغْفِرُوا رَبَّهُمْ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ”¹³, “İnsanlara hidayet geldikten sonra onların inanmalarına ve Rabb’lerinden mağfiret dilemelerine, ancak, öncekilerin başına gelenlerin kendi başlarına da gelmesi, ya da kendilerine azabın göz göre göre gelmesi (yönündeki beklentileri) engel

وَأِنْ كَادُوا لَيَسْتَفْرِزُونَكَ مِنْ سُنَّةِ مَنْ قَدْ أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنْ”¹³, “olmuştur”¹³, “رُسُلَنَا وَلَا تَجِدُ لِسُنَّتِنَا تَحْوِيلًا”¹⁴, “Senden önce gönderdiğimiz peygamberlerimiz hakkındaki kanun böyledir. Bizim kanunumuzda hiçbir değişme bulamazsın.”¹⁴, “سُنَّةٌ”¹⁴, “الله في الدين خلوا من قبل ولن تجد لسنة الله تبديلا”¹⁵, “Daha önce gelip geçenler hakkında da Allah’ın kanunu böyledir. Allah’ın kanununda asla değişme bulamazsın.”¹⁵ ayetlerinde “her zaman geçerli olan kurallar, kanunlar” kastedilmiştir.

“Câhiliyye” kelimesi ise Câhiliyye döneminin olumsuz örf, adet, eylem ve düşünceleri için kullanılmıştır. Söz gelimi “وَلَطِيفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ لِلَّهِ كَلَّمَهُ”¹⁶, “Bir kısmınız da kendi canlarının kaygısına düşmüştü. Allah’a karşı câhiliye zannı gibi gerçek dışı zanda bulunuyorlar; “Bu işte bizim hiçbir dahlimiz yok” diyorlardı. De ki: “Bütün iş, Allah’ındır.”¹⁶, “أَحْكُمَ”¹⁶, “الْجَاهِلِيَّةِ يَتَّبِعُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ”¹⁷, “Onlar hâlâ câhiliye devrinin hükmünü mü istiyorlar? Kesin olarak inanacak bir toplum için, kimin hükmü Allah’ınkinden daha güzeldir?”¹⁷, “تَبْرَجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى”¹⁸, “Evlerinizde oturun. Önceki câhiliye dönemi kadınlarının açılıp saçıldığı gibi siz de açılıp saçılmayın.”¹⁸, “إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ حَمِيَّةً”¹⁸, “الْجَاهِلِيَّةِ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ وَعَلَىٰ الْمُؤْمِنِينَ وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَىٰ”¹⁹, “Hani inkâr edenler kalplerine taassubu, câhiliye taassubunu yerleştirmişlerdi. Allah ise, Peygamberine ve inananlara huzur ve güvenini indirmiş ve onların takva (Allah’a karşı gelmekten sakınma) sözünü tutmalarını sağlamıştı.”¹⁹ ayetlerinde, Câhiliyye döneminde olumsuz örnek teşkil eden davranışlara karşı müslümanlar uyarılmaktadır.

Kur’anda “sünnet” ve “câhiliyye” kelimeleri bulunmakla birlikte “câhiliyye sünneti” şeklinde doğrudan bir terkip geçmez. Ancak “marûf” kelimesinin bazı ayetlerdeki kullanımı, bu terkiplerle benzer bir anlam ifade eder. Bu açıdan bakıldığında bazı ayetlerde “marûf” kelimesiyle Câhiliyye dönemine ait örf, adet ve uygulamaların kastedildiği söylenebilir. Bu çerçevede “وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ

فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ وَكَفَى بِاللَّهِ قَبِيلًا” “Kim de fakir ise, aklın ve dinin gereklerine uygun bir biçimde (hizmetinin karşılığı kadar) yesin. Mallarını kendilerine geri verdiğiniz zaman da yanlarında şahit bulundurun. Hesap görücü olarak Allah yeter.”²⁰ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَجِلْ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرِهًا وَلَا تَعْضَلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْتُمُوهُنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبِينَةٍ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ” “Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helal değildir. Açık bir hayasızlık yapmış olmaları dışında, kendilerine verdiklerinizin bir kısmını onlardan geri almak için onları sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin.”²¹ şeklindeki ayetlerde geçen “marûf” kelimesinin, Câhiliyye örf ve adetlerinin makbul olanlarına işaret ettiği söylenebilir.

Birçok ayette geçen “münker” kelimesinin²² de bağlamına göre yer yer Câhiliyye toplumunun bazı olumsuz davranışlarına atıf için kullanıldığı görülür. Bunun yanında, Kur’ânda Câhiliyye toplumunun bazı davranışları doğrudan da hedef

alınmış, bunların yerine yeni bazı davranışlar telkin edilmiştir. Meselâ “وَأْتُوا النِّبْيَاتِ مِنَ آبَائِهِنَّ” ayeti-kaynaklarda “Câhiliyye Sünneti” diye ifade edilen-o dönemin yanlış bir uygulamasını terk etmeyi emretmiştir.²³

Kur’ânda Câhiliyye dönemindeki hatalı yaklaşımların doğru davranışlara dönüştürülmesine örnek olabilecek bir başka ayet de şudur: “فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا” “Nihayet hac ibadetlerinizi bitirdiğiniz zaman, önceleri babalarınızı andığınız gibi, hatta daha kuvvetli bir anıyla Allah’ı anın.”²⁴ Görüldüğü üzere müşriklerin atalarını zikretmeleri yanlış bulunurken, ısrarlı anma tavırları olumlu bulunmaktadır.

Hz. Peygamber de Câhiliyye dönemine ait bazı uygulamaları muhafaza ederken bazılarını ıslah etmiş, bazıları da iptal edilmiştir. Söz gelimi “الْحَيَاءُ، وَالْحِلْمُ، وَالْحِجَامَةُ، وَالسَّوَابُ، وَالنَّعْطُ” “Hayâ, yumuşak huyluluk,

hacamat, diş fırçalamak ve koku sürünmek” gibi davranışların peygamberlerin mirası olduğuna vurgu yapmış²⁵ ve bunları onaylamıştır. Keza Câhiliyye döneminde sıla-i rahim, köle âzâdı ve sadaka vermek gibi amellerde bulunan Hakîm b. Hizâm, Hz. Peygamber’e bu amellerinin bir mükâfatı olup olmadığını sorduğunda, “أَسْلَمْتُ عَلَى مَا سَلَفَ مِنْ خَيْرٍ” “Eskiden yaptığım hayırlarla birlikte müslüman oldun.” cevabını almıştır.²⁶ Yine Hz. Peygamber’in, Câhiliyye’de hayırlı olan kimselerin müslüman olduktan sonra da hayırlı olacağını gösteren “فَخَيَّرَكُمْ فِي الْجَاهِلِيَّةِ خَيْرًا كُمْ فِي الْإِسْلَامِ إِذَا فَتَهُوا” şeklindeki ifadeleri²⁷ de güzel amelin dinler üstü karakterini ortaya koymaktadır. İslâmiyet’te hayırlı olan bir işin Câhiliyye’de, o dönemde hayırlı olanın da İslâm’da hayırlı olabileceğini gösteren bir başka örnek de Hz. Ömer’in “Câhiliyye döneminde Mescid-i Haram’da bir gece itikâfa gireyim diye adak adamıştım. [Ne yapayım?]” şeklindeki sorusuna karşılık Hz. Peygamber’in “فَأَوْفِ بِذِكْرِكَ” “Adağını yerine getir!” şeklindeki cevabıdır.²⁸ Keza Hz. Peygamber’in, mazlumun hakkının zalimden alınarak mazluma geri verilmesi için Câhiliyye döneminde yapılan bir antlaşma olan hılful-fudûlü övmesi,²⁹ onun hak ve adaletten yana tavrının açık bir göstergesidir.

Öte yandan Hz. Peygamber’in Câhiliyye dönemindeki birçok örf ve âdete (sünnet) karşı olumsuz tavrını gösteren zengin bilgiler vardır. Bu konuda şu örnekler zikredilebilir: “لَيْسَ مِنَّا مَنْ” “Yanaklarını döven, elbisesini yırtan ve Câhiliyye davasına çağıran bizden değildir.”³⁰ “أَرْبَعَةٌ يَقِينٌ مِنْ أَمْرِ الْجَاهِلِيَّةِ: الْفَخْرُ، وَالنِّبَاحَةُ، وَالنَّيَاحَةُ، وَالنَّحْسَابُ، وَالطَّعْنُ بِالْأَنْسَابِ، وَالِاسْتِشْقَاءُ بِالْأَنْوَاءِ، وَالنِّبَاحَةُ” “Şu dört şey Câhiliyye’den kalmıştır: [Kabile fertlerinin] sayısıyla övünmek, nesebinden dolayı birini aşağılamak, yıldızlardan yağmur beklemek, ölünün ardından bağrışarak ağlamak.”³¹ Yine Hz. Peygamber, hac mevsiminde Kâbe’yi çıplak tavaf edenlere “أَلَا” “Dikkat! Bu yıldan sonra hiçbir müşrik haccedemez ve Kâbe’yi

“Klasik tanımı itibarıyla “sünnet” Hz. Peygamber’in söz, fiil ve davranışlarından ibaret görülse de onun bizzat kendisinin, Câhiliyye döneminde sünnet kabul edilen bazı uygulamaları övdüğü ve onları değiştirmeden bıraktığı (ibkâ) düşünüldüğünde, bu kavramın kısmen Hz. Peygamber’in tavırlarını da tayin ettiği anlaşılmaktadır.”

çıplak tavaf edemez.”³² buyurmuş ve bu Câhiliyye sünnetine son vermiştir. Hatta Mekke müşrikleri “نحن أهل الله” “Biz Allah’ın ehliyiz.” diyerek hac mevsiminde Arafat’a çıkmazken Hz. Peygamber Mekke döneminde dahi onların bu davranışını hoş görmemiş ve onlara muhalefet ederek kendisi Arafat’a çıkmıştır.³³ Müşriklerin³⁴ veya Yahudilerin evde, kadında ve atta uğursuzluk olduğuna dair iddialarını da “قَاتِلَ اللَّهُ الْيَهُودَ، يَقُولُونَ إِنَّ الشُّؤْمَ فِي ثَلَاثَةٍ: فِي الدَّارِ وَالْمَرْأَةِ وَالْفَرَسِ” ifadeleriyle eleştirilmiş³⁵ ve bu yanlış inanışı düzeltmeye çalışmıştır.

Özetle Câhiliyye döneminde Araplar arasında yaygın olan ve övgüye layık bazı sünnetlere örnek olarak cömertlik ve misafirperverlik, himaye, zulme uğrayana yardım etmek, ahde vefa ve dürüstlük sayılabilir. Bu dönemdeki kötü davranışların sayısı ise oldukça fazladır. Örnek olarak şunlar zikredilebilir: Kız çocuklarını -nadiren de olsa- diri diri gömmek³⁶, kesilen kurbanın kanını Kâbe’nin duvarlarına sürmek³⁷, ölen kişinin devesini kabrinin başına bağlamak ve ölüme terk etmek³⁸, Öldürülen insanın intikamı alınmadığında başından bir kuş (hâme) çıktığına ve intikamı alınıncaya kadar kabrinin başında “Beni sulayın!” diye ötmeye

devam ettiğine inanmak, uğur ve uğursuzluk (tıyâra) inancı.³⁹

Câhiliyye toplumunda bilginin varlığı ve değeri yaş, tecrübe ve toplumda belli bir statüye sahip olmakla ölçülüyordu. Bir şahsın toplumda söz sahibi olmaya doğru adım atabilmesi için 40 yaşını doldurması gerekiyordu.⁴⁰ Çünkü söz söyleme yetkisi bilgeliği, bilgelik ise yaş, tecrübe, soy-sop ve statü sahibi olmayı gerektiriyordu. Nitekim Hz. Peygamber'in daveti neticesinde insanların zenginiyle fakiriyle, asiliyle kölesiyle ona tabi olması ve bunların aralarındaki statü farklarının yerine takvanın ikame edilmesi, Mekke müşrikleri tarafından babalarının örf ve adetlerini çiğnemek olarak algılanmış ve müslümanlara büyük bir öfke duyulmasına sebep olmuştur. Çünkü Hz. Peygamber'in bu tavrı Câhiliyye sünnetinin açık bir ihlâliydi.

Câhiliyye Araplarının yaklaşımı Kur'an'da "وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَحْبِحُ مَا آلَيْنَا عَلَيْهِ آيَاتًا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَخْفَوْنَ شَيْئًا وَلَا يَتَذَكَّرُونَ" *"Onlara: Allah'ın indirdiğine uyun."* dendiği vakit de: *'Yok, atalarımızı neyin üzerinde*

*bulduysak ona uyarız.' dediler. Ya ataları bir şeye akıl erdiremez ve doğruyu seçemez idiyse de mi onlara uyacaklar?"*⁴¹ ayetiyle eleştirilmiştir. Böylece, İslâmiyet'te bilgelik hasleti yaş, tecrübe, soy, statü sahibi olanların ve ataların elinden alınmış, talim-terbiye ve bireyin gayretiyle elde edilen bir meziyete dönüşmüştür. Bunun sonucunda da Zeyd b. Sâbit, İbn Abbâs gibi yirmili yaşlarda genç âlimler ortaya çıkmış, Bilâl gibi teninin renginden dolayı kınanan bir insan Kâbe'nin tepesine çıkıp ezan okuyabilecek mertebeye ulaşmış, Zeyd b. el-Hârise gibi köle olduğu için insanlar tarafından hakir görülen bir zat, gönderildiği her seriyyenin başına kumandan olarak tayin edilebilmiştir. Bu örnekler, İslâmiyet'in Câhiliyye toplumundaki çoğu menfi nitelikteki örf, adet ve uygulamaları, yani "Câhiliyye Sünneti"ni nasıl müsbet bir hâle dönüştürüldüğünü gözler önüne sermektedir.

İslâmiyet'in zuhuruyla birlikte Câhiliyye dönemindeki hiyerarşik sistem kökten lağvedilerek yerine bilgi, liyakat ve hakkaniyet gibi ölçülerin ikame edildiği yeni bir yapı oluşturulmuştur. Böylece Câhiliyye dönemindeki -bazı olumlu

öğelerine rağmen- fırsatçılık, adaletsizlik, haklıyı değil güçlüyü önceleyen değerlerden oluşan sünnet telakkisinin, yerini hak, adalet ve merhametle yoğrulan ilim, irfan ve gayretle şekillenen; bireyleri yaşları, ırkları, zenginlikleri ve statüleriyle değil, akılları, üstün kabiliyetleri, liyâkatleri ve takvalarıyla yücelten yeni bir sünnet anlayışı almıştır. Bu yeni telakkideki her ögenin Hz. Peygamber'e dayandığını söylemek elbette mümkün değildir. Bilâkis Câhiliyye dönemine ait olan ve ilâhî irade tarafından ma'rûf olarak adlandırılan güzel davranışlar da bu telakkinin bir parçası olarak yaşatılmıştır.

Sonuç olarak klasik tanımı itibariyle "sünnet" Hz. Peygamber'in söz, fiil ve davranışlarından ibaret görülse de onun bizzat kendisinin, Câhiliyye döneminde sünnet kabul edilen bazı uygulamaları övdüğü ve onları değiştirmeden bıraktığı (ibkâ) düşünüldüğünde, bu kavramın kısmen Hz. Peygamber'in tavırlarını da tayin ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumda sünnet, Hz. Peygamber'in İslâm öncesine ait itikadî, fikhî ve sosyo-kültürel değerlerin bir kısmını kaldırmak,

bir kısmını değiştirmek, bir kısmını da aynen bırakmak ve bunların üzerine yeni bazı değerler eklemek suretiyle oluşturduğu üstün bir ahlâk ve yaşayış tarzı olarak kabul edilebilir.⁴² Bu açıdan bakıldığında, bütün câhilî toplumlarda menfi içeriğe sahip sünnetler olabileceği gibi, onlarda itibarı hak eden sünnetler bulunması da şaşırtıcı değildir. Günümüzde her müslümanın görevi, "İlim Çin'de de olsa alın" sözünde⁴³ kısa ve öz bir biçimde belirtildiği üzere, geçmişe ait ve günümüzdeki bütün kültürleri araştırıp güzel bilgi, örf, adet, gelenek ve göreneklere tespit etmek ve bunların yaşadığımız toplumlarda neşv u nema bulması için gayret göstermektir.

Gelgelelim, daha ziyade Arap coğrafyasında yaşayan müslümanların "sünnet" ve "selef" kavramlarına bildiğimiz anlamları yükleyerek her türlü yeniliği "bid'at", yeni fikirler üretenleri de "bid'at ehli" şekilde damgalamalarının tarihî arka planında, "Sünnetü'l-Câhiliyye"den gelen alışkanlıkların etkisinin bulunup bulunmadığını araştırmak gerekir.■

DİPNOTLAR

- 1 Sünnet ve siret kavramıyla ilgili daha ayrıntılı mülâhazalarımız için bkz. Mehmet Apaydın, Hadislerin Tespitinde Bütünsel Yaklaşım, İstanbul, 2018, s. 128-134, 187-188.
- 2 Bravmann, M. M., The Spiritual Background of Early Islam, Leiden, 1972, s. 123.
- 3 İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem (ö. 711/1311), Lisân'l-'Arab, Beyrût, 1414/1993, XIII, 220.
- 4 Câhiliyye dönemi şairi Nusayb'ın "sanki benim ilk aşkı icad eden aşık benim, yahut onların arasında seven tek benim" el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî (ö. 370/981), Tehzîbu'l-Luğa (nşr. Muhammed 'Avd Mir'ab), Beyrût, 2001, XII, 215.
- 5 İbn Sîde, Ebû'l-Hasan 'Ali b. İsmail b. side (ö.458/1066), el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam (nşr. Abd el-Hamid Hendâvî), Beyrût, 1421/2000, VIII, 41-417.
- 6 Hâlid el-Hüzelî şöyle demiştir: "Yürüdüğün yolun engellerine aldırma... kim o yoldan gidiyorsa ilk memnun olan da odur." İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim ed-Dineverî (ö. 276/890), eş-Şi'r veş-Şu'arâ, Kâhire, II, 640.
- 7 Nitekim Hz. Peygamber'in sünnetleri için İbn Manzûr, Lisân'l-'Arab, IV, 6; İbn Sîde, el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam, VIII, 417-418.
- 8 el-Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm (ö. 256/870), Sahîhu'l-Buhârî (nşr. Muhammed Zuheyr b. Nâsır en-Nâsır), 1422/2001, IX, 6, No: 6882.
- 9 Ebû 'Ubeyd, Kâsım b. Sellâm (ö. 224/839), Kitâbu'l-İmân (nşr. Muhammed Nasruddîn Elbâni), 1421/2000, s.91.

- 10 İbn Adiy, Ebû Ahmed 'Abdullâh b. 'Adiy el-Curcanî (365/976), el-kâmil fi Du'afâ'ir-Ricâl (nşr. 'Âdil 'Ahmed 'Abdulmevcûd - 'Ali Muhammed Mu'avvid), Beyrut, 1418/1997, VIII, 390.
- 11 İbnu'l-Mubârek, Ebû 'Abdurrahmân Abdullâh b. Mubârek (ö.181/798), ez-Zuhd ve'r-Rekâik (nşr. habiburrahmân el-'Azamî), Beyrût, s. 52; et-Tayâlisî, Ebû Dâvûd suleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd el-Basrî (ö. 204/820), el-Musned (nşr. Muhammed b. 'Abdulmuhsin et-Turkî), Mısır 1419/1999, II, 454; 'Abdurrezzâk, Ebû Bekr 'Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (ö. 211/827), el-Musannef (nşr. habibu'r-Rahmân el-'Azamî), Beyrût, 1403, III, 558.
- 12 Hicr, 15/13.
- 13 Kehf, 18/55.
- 14 İsrâ, 17/77.
- 15 Ahzâb, 33/62.
- 16 Âli İmrân, 3/154.
- 17 Mâide, 5/50.
- 18 Ahzâb, 33/33.
- 19 Feth, 48/26.
- 20 Nisâ, 4/6.
- 21 Nisâ, 4/19.
- 22 Âli İmrân, 3/104; Tevbe, 9/ 67; Nahl, 16/90.
- 23 ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-serî (ö. 311/924), Me'âni'l-Kur'an ve İ'râbuhu (nşr. 'Abdulcelil 'Abduh Şelebî), Beyrut, 1408/1988, I, 263.
- 24 Bakara, 2/200.

- 25 Tirmizî, Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ b. Sevre b. Mûsâ b. Dahhâk (ö. 279/893), es-Sünen, I-V, Mısır, 1395/1975. et-Tirmizî, es-Sünen, III, 383, No: 1080.
- 26 el-Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmail (ö.256/870), el-Edebu'l-Mufred, Riyad, 1419/1998, s. 40.
- 27 el-Buhârî, es-Sahîh, IV, 147, No: 4689.
- 28 el-Buhârî, es-Sahîh, III, 48, No: 2032.
- 29 İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-himyerî (ö. 213/829), es-Siretu'n-Nebeviyye (nşr. Mustafâ es-Sakkâ v.dğr.), I-II, Mısır 1375/1955; İbn Hişâm, es-Siretu'n-Nebeviyye, I, 134.
- 30 el-Buhârî, es-Sahîh, II, 82, No: 1298.
- 31 'Abdurrezzâk, el-Musannef, III, 558.
- 32 el-Buhârî, es-Sahîh, II, 153, No: 1622.
- 33 İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Umeyye el-Bağdâdî (ö. 245/860), el-Muhabbar (nşr. Ilse Lichtenstadter), Beyrut, s. 180; el-Buhârî, es-Sahîh, II, 162, No: 1664.
- 34 et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî (ö. 321/933), Şerhu Muşkilî'l-Âşâr (nşr. Şu'ayb el- Arnâvût), 1415/1994, VIII, 310.
- 35 et-Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd el-Basrî (ö.204/820), el-Musned (nşr. Muhammed b. 'Abdulmuhsin et-Turkî), Mısır, 1419/1999, III, 124.
- 36 Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), et-Tefsîr (nşr. Abdullâh Mahmûd

- Şehhâte), Beyrût, 1423/2002. Mukâtil b. Süleymân, et-Tefsîr, s. 591, 597; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, 'Ali b. el-Huseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî (ö. 356/967), Kitâbu'l-Eğânî, I-XXV, Beyrût, 1415H, X, 408.
- 37 İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dineverî (ö. 276/890), Ğarîbu'l-Kur'an (nşr. Ahmed Sakr), 1398/1978, s. 293.
- 38 İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dineverî (ö. 276/890), el-Me'âni'l-Kebîr fi Ebyâti'l-Me'âni (nşr. Sâlim el-Kerenkevî v.dğr), Haydarâbâd - Dekkan 1368/1949, III, 1210.
- 39 el-Buhârî, es-Sahîh, VII, 135, No: 5757.
- 40 el-Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. 'Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Gassânî (ö. 250/864), Ahbâru Mekke ve mâ Câe fihâ mine'l-Âşâr (nşr. Ruşdî es-Sâlih Mulahas), 1403/1983 Beyrut, I, 109.
- 41 Bakara, 2/170.
- 42 Apaydın, Mehmet, Hadislerin Tespitinde Bütünsel Yaklaşım, s. 131-132.
- 43 Burada "sözünde" ifadesi bu sözün- içerik olarak Sünnet-i Nebeviyye'ye uygun olsa da- Hz. Peygamber'e nispeti sabit olmadığı için kullanılmıştır. Bk. el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr (ö. 292/905), el-Bahru'z-Zehhâr (nşr. Mahfûzurrahmân Zeynullâh, Medîne, 1988/2009, I, 164.